

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA,
FACULTATEA DE LITERE,
CATEDRA DE LITERATURĂ ROMÂNĂ, TEORIA
LITERATURII ȘI ETNOLOGIE

MODELE STRUCTURALISTE ÎN CRITICA ROMÂNEASCĂ POSTBELICĂ

Doctorand:
ADRIANA STAN

Coordonator:
Prof. univ. dr. MIRCEA MUTHU

CLUJ-NAPOCA

2012

Cuvinte-cheie:

structuralism francez, Cercul de la Praga, formalism rus, *New Criticism*, poetică, lingvistică, stilistică, Tudor Vianu, critica românească postbelică, foiletonism, studii literare universitare, interpretare literară, învățământ preuniversitar, autonomie a esteticului, teorie marxistă, comunism, discurs cultural, Roman Jakobson, analiza de text, semiotică, interdisciplinaritate, textualism.

Rezumat:

Așa cum este formulat, subiectul prezent de cercetare prefigurează câteva fundături. Din capul locului s-ar putea spune că, oricât am ajusta termenii raportului, în studiile literare românești – fie că ar fi vorba de critica literară curentă ori de cercetarea universitară – nu poate fi izolat un curent structuralist programatic, așa cum au fost cele est- și vest-europene. Căci în cazul românesc postbelic intervine un model de import (în genere, cel francez), iar toate tensiunile și distorsiunile ce decurg de aici ar putea lesne sfârși într-un tablou comparativ care să nu spună mare lucru, în esență, despre niciunul din termenii comparației.

Încă și mai importantă ar fi o rezervă de principiu: structuralismul francez postbelic cristalizându-se multidisciplinar, în alte medii decât cele literare, cărora le-a fost ulterior transplantat (științele sociale, matematica, lingvistica reprezintă modelele îndepărtate și apropiate), problema unei „critici structuraliste” e impropriu pusă, ca atare. Autonomia criticii literare nu ține, în fond, doar de vreo negociere simbolică, nici de un tip de retorică („anti-metodologică”, „estetizantă”), ci, pur și simplu, de diviziunea naturală a muncii în rândul disciplinelor intelectuale. Or, cum față de alte tipuri teoretice, metoda structurală este mai apropiată de un ordin „științific” de inteligibilitate, semnificațiile sale s-ar nuanța până la a se pierde cu totul în peisaj, dacă ar fi să o privim numai din interiorul domeniului atât de volatil și, în esența lui, „literar”, cum este cel al criticii. Cum propunerea majoră a structuralismului în teoria literară a fost aceea a unei științe integrate a discursului literar – poetica – distinctă în obiective de acțiunea practică de interpretare și valorizare, lucrurile ar trebui să fie, de fapt, simple, și, ca pe o tablă de

șah cu căsuțe în culori contrastante, mutările criticii literare apropiată de literatura vie să se intersecteze cu cele ale poeticii „structuraliste” doar în măsura păstrării personalității și mizelor fiecărui combatant.

Ce-i drept, dacă e să rămânem în câmpul literar, putem constata că școlile structuraliste străine și-au pus probleme de generalitate teoretică („poetica”, „știința literarității”, „invarianții narativi”), greu de specificat critic. Nu întâmplător, în cazul francofon, adevărații analiști literari, subsumați, o vreme, aceleiași umbrele a lui *Nouvelle Critique*, s-au afirmat în afara nucleului structuralist parizian (școala tematist-fenomenologică geneveză). În schimb, în contextul românesc postbelic, ulterior relativei liberalizări politice, critica literară câștigă un ascendent pragmatic și capital simbolic în câmpul disciplinelor socio-umane, revigorându-se și diversificându-se, pe când domenii ca filosofia sau sociologia sucombau sau rămâneau un bastion al discursului doctrinar inerțial. Această ascensiune are loc, cum era de așteptat, cu prețul unui dezzechilibru între acțiune critică și speculație teoretică. Începând cu jumătatea anilor '60, critica românească devine un organism viu, în mișcare (de repliere ori de expansiune), cu personalitate și personalități, cu o forță de refracție a ideilor extrinseci stimulată, fără îndoială, de propria slăbiciune istorică.

Pe de altă parte, modelul prim de structuralism (cel francez) poartă atât de mult din zestrea genetică a contextului intelectual de formare, încât evaluarea receptării sale românești s-ar rezuma la constatarea diferențelor ireconciliabile dintre două culturi, fiecare cu propria-i fizionomie spirituală. Strict cuantificabil, ce-i drept, nepotrivirea ideologică și de mentalitate critică a sistemului cultural românesc postbelic cu structuralismul de emanație franceză iese deîndată în evidență. E vorba de un dublu baraj intelectual: pe de o parte, discursul doctrinar (deviat birocratic față de litera marxistă și colorat naționalist după 1971) blochează conotațiile unei stângi pur intelectuale, percepând în structuralism un epifenomen al Occidentului decadent și tehnocrat; pe de altă parte, discursul critic, în cadrul căruia reflexul autonomist se interiorizase, accesează doar valențele analitice, „interpretative” ale „noii critici” franceze. La conținutul speculativ al structuralismului - anti-substanțialist, anti-metafizic – cultura noastră nu avea cum să reacționeze: nu doar din cauza ecranului comunist, ci și datorită fragilității

arealului său estetic, pe care critica literară, în condiții totalitare, se cuvenea să îl protejeze.

În ciuda coliziunii de principii, ideologice și/sau critice, difuzarea teoriilor structuraliste profită de o coincidență temporală: notorietatea europeană a mișcării franceze ia amploare tocmai în momentul în care zidurile comunismului românesc lasă breșe pentru o liberalizare culturală relativă. Structuralismul prinde un moment propice din punct de vedere editorial, fiind popularizat prin articole de presă, traduceri, antologii etc. Publiciștii ideologi au, și ei, un aport, deloc neglijabil, la domesticirea și răspândirea ideii, la separarea sofistică a „filosofiei” de „praxis”, a „metodei” de „analiză”, în fine – la ajustarea structuralismului la măsuri literare (terenul cel mai la îndemână pentru duplicarea modelului de „analiză”). Astfel, în egală măsură cu reacțiile de respingere, poate fi constatată amploarea temei structuraliste, extensia lexicului său și a dezbaterilor intelectuale care încearcă să conjure modelul din fundal, discreditarea laolaltă cu moda. În jurul anilor '70, retorica anti-structuralistă este dominantă, de la nivelul compendiilor teoretice la zona forfotitoare a revistelor culturale. În afara culoarelor specializate (lingvistica, etnologia, stilistica universitară), structuralismul este prezent în discursul popularizatorilor și detractorilor săi, într-un fel de zgomot de fond.

În acest sens, structuralismul apare în mediul critic românesc și ca o metodă-fantomă, despre care toată lumea vorbește, dar pe care aproape nimeni nu o practică până la capăt. Or, necunoscutele acestei ecuații cu iz de paradox deschid câteva piste provocatoare în istoria criticii românești, cu atât mai mult cu cât ele nu sunt soluționabile prin simplă comparație matematică, termen la termen. „Structuralismul” poate deveni, din această privință, un bun revelator, în sens filmic, al profilului ideatic al criticii românești, ca și al comportamentului său într-un context istoric ce-i solicita forțele în moduri uneori problematice. Preluând termenii (nu și perspectiva) sociologiei receptării, putem, astfel, spune, că ne asumăm criteriul efectului produs, nu al fidelității față de sursă, urmărind specificul nevoilor critice autohtone cărora ideile structuraliste le răspund sau pe care acestea nu le confirmă.

Iată de ce abordarea criticii românești din acest unghi nu poate fi frontală, ci din aproape în aproape. Căci în domeniile umaniste românești (sau ce mai rămâne din ele în perioada comunistă), se manifestă mai multe valuri de structuralism - în lingvistică,

etnologie, studiile de istoria limbii, stilistica universitară - iar acestea ating critica literară eventual prin efect de ecou, nu neapărat „controlat”. Comparativ cu reperul francez multidisciplinar, structuralismul românesc s-a restrâns, într-adevăr, la domeniile de limbă și literatură (cărora și „poetica matematică” le poate fi subsumată). Chiar și astfel însă, dinamica sa a fost dispersivă, angajând mai multe instituții, de la cea pedagogică și a cercetării universitare la cea publicistică, trecând, pe alocuri, prin filtrul doctrinar.

Este ceea ce face din tematica structuralistă un interesant post de observație, aflat la intersecția a cel puțin trei tipuri de discurs: ideologic, universitar (și/sau pedagogic) și critic, între care contaminările, demarcările sau dependențele reciproce sunt multiple. De pildă, dacă la nivel de principiu, natura holistică a structuralismului riscă să se suprapună ambițiilor de același tip ale socialismului, acesta din urmă, pe de altă parte, nu avea decât de profitat din izolarea „scientistă” a specialiștilor ori a masei sale școlare. De asemenea, chiar dacă nu convine gustului impresionist al criticii foiletonistice din momentul șaizecist, structuralismul - restrâns analitic - ajunge să i se apropie și acesteia prin obiectivele comune de încercuire și fixare a esteticului. O fuziune, inedită în peisajul românesc la asemenea dimensiuni, are loc și între domeniile de limbă și literatură, în măsura în care critica universitară își caută modele „obiective” de exegeză, iar lingvistica se apropie de stilistica literară. Fapt e că, deși nu poate fi localizat ca un curent teoretic compact, structuralismul e implicat pe multiple paliere filologice, antrenează decisiv mișcări de forțe ideatice și, în ultimă instanță, unele reconfigurări interne ale criticii românești postbelice. Oricum, un astfel de unghi discursiv corespunde și materialului pe care-l investigăm, de la studii lingvistice, la exegeze propriu-zise și la dezbateri publicistice.

Evaluarea acestei tematici intelectuale, ce devine vizibilă în jurul anilor '70, se cere, desigur, completată de recompunerea căilor cercetării lingvistico-stilistice universitare, o complexă mișcare de forțe „analitice” bazată pe apropieri ale domeniilor, pe transferul de metodă și terminologie. Astfel, lingvistica și etnologia sunt dominate de conceptele structuralismului, în multiplele sale variante europene (pragheză, daneză, franceză), încă din a doua jumătate a deceniului șase și rămân până pe finele anilor '80 sub această influență, deschizându-se extrem de puțin abordărilor contextualiste, sociologice, studiilor culturale etc. Deși cu o dinamică independentă de mișcările criticii

literare curente, culoarele acestor discipline interesează investigația noastră în măsura în care explică o tendință de pozitivare a studiilor literare (de pe acest palier), realizată organic, intra-instituțional, prin fuziunea domeniilor „limbă-literatură” și circulația conceptelor structuraliste, pe modelul vaselor comunicante. De pildă, stilistica lingvistică, transportată în noua disciplină a istoriei limbii literare, inițiată după model sovietic, ajunge să favorizeze aproape exclusiv stilul beletristic, în detrimentul celorlalte stiluri funcționale. Acesta va fi mediul propice unor problematizări de nuanță structuralistă, ce vizează circumscrierea invarianților literari, stilistica tinzând firesc spre poetică. Pe de altă parte, dar în același sens, lingviștii își testează conceptele în „analiza de text”, care devine un gen inflaționar pe parcursul deceniilor opt și nouă, fortificat pedagogic și reiterat editorial. Datoare și influenței lui Roman Jakobson, procesat mai mult prin practica sa analitică și mai puțin prin mizele sale teoretice, lingvistica se apropie de studiile literare, coabitând cu stilistica și poetica. Faptul îl probează generații de cercetători cu dublă specializare, o intensă producție de „analize de text” și implică rulajul inerțial al modelelor structuraliste, cărora li se adaugă, din a doua jumătate a deceniului opt, cele generativiste sau semiotice.

Parcursul universitar al structuralismului este, în bună măsură, paralel celui al criticii literare curente. Cu toate acestea, în prima jumătate a anilor '60 poate fi defrișată o importantă filiație, activată la viteză lentă în critica noastră. Ea reiese, în primă instanță, din experiența Cercului de Poetică și Stilistică de la București, ce reunește folcloriști, lingviști și literați într-un cadru formalist-structuralist de argumentație. Modelul analizelor de text practicate aici nu e metabolizat, de la bun început, în critica literară, cu toate că pătrunde, peste câțiva ani, direct în pedagogia pre-universitară. Totuși, momentul Cercului prefigurează o reșezare a criticii noastre în funcție de modelele ei interne: situat într-un *vantage point* între domeniile de „limbă” și „literatură”, Tudor Vianu catalizează o direcție pozitivă de exegeză, confirmată nu doar în ramura stilisticii universitare, ci, de asemenea, la parametri critici efectivi. Continuitatea modelului poate fi, fără îndoială, probată și în afara structuralismului, însă majoritatea negocierilor criticii noastre cu metoda respectivă (Sorin Alexandrescu, Mihai Zamfir, Al. Călinescu) reactivează sugestiile autorului *Artei prozatorilor români*. Acestea, datore fiind unui orizont teoretic ne-structuralist și definite, în ultimă instanță, prin echilibru de temperament, au și rolul de

a atenua radicalitatea noilor teorii. Astfel că structuralismul, chiar și citit, de la finele anilor '60, direct de la izvorul francez, dă naștere în peisajul nostru critic unor tendințe exegetice mai blânde. Structuralismul temperat, personalizat critic, are o coloratură „formalistă” (nu atât prin sursele sale teoretice, cât mai ales prin aplecarea pe text) și se revendică, în continuare, de la o viziune organicistă a literarului, aderând neconștientizat la o anumită tradiție „ontologică” est-europeană.

Negocierile cu metodele structurale ale criticilor români din deceniul opt și nouă trebuie puse la intersecția acestor modele autohtone (legate fie de stilistica universitară pozitivată lingvistic, fie de precursoratul lui Tudor Vianu) cu litera teoriilor străine. Oricum, în abordări mergând de la stilistica de influență statistică (Mihai Zamfir) la naratologie și semiotica receptării (Eugen Negrici) la telquelism (Livius Ciocârlie), cu ocol în formalismul rus (Al. Călinescu), criticii noștri mai apropiați de structuralism nu au practicat o metodă omogenă. Inițiativele lor au fost particulare, lipsindu-le, considerate împreună, atât unitatea procedurală ori de program, cât și cea polemică: conjuncturile socio-politice au solidarizat, de fapt, în profunzime corpul critic românesc, dincolo de aparenta diversitate a strategiilor exegetice și l-au făcut să se definească în termeni de continuitate, nu de ruptură. Lentila auto-protectoare a mediului intelectual românesc a micșorat postulatele *hard* ale structuralismului occidental: din discurs asupra constructelor culturale, acesta s-a transformat în practică de exegeză.

Firește, termenul de „structuralism” este, în aceste contexte, unul parțial de compromis. Nu doar pentru că lingviștii, stilisticienii, criticii foiletoniști ori publiciștii ideologi înțeleg, fiecare, altceva prin el („filosofie”, „vocabular”, „metodă” – noțiuni fără suprapunere integrală). Dar și pentru că tendințele de pozitivare din studiile literare românești, datorate apropierii de lingvistică, sunt, adesea, mai asemănătoare unor tipuri de formalism (cum au fost cel rus ori cel anglo-american) decât modelului poeziei franceze. Am păstrat, cu toate acestea, termenul respectiv (și în titlu) tocmai pentru că nucleul său semantic strânge, ca magnetul pilitura de fier, mai multe tipuri de discurs instituțional și critic. Pe scurt, este (era) cuvântul la ordinea zilei, chiar dacă se înțeleg lucruri diferite prin el.

În primă și ultimă instanță, obiectivul acestei investigații îl constituie testarea influenței și eficienței structuralismului în mediul critic românesc. Din motivele deja

expuse, ea este însă obligată să-și asume riscul unor largi paranteze. Acestea nu vor cuprinde, firește, evaluarea, în sine, a metodei critice structuraliste (dacă există, într-adevăr, vreuna singură), chestiune ce stă pe raftul deja prăfuit al bibliografiei străine în materie. În schimb, spectrul românesc al structuralismului merită revizitat, măcar pentru că nu încapă nicicum pe acel raft. El a dat naștere unei narațiuni conflictuale, dar și sentimentale de idei, a stârnit panică, dar și (câteva) adeziuni, a luat forma unei povești cu „fantomе” și iluzii de „obiectivitate”, dar a lăsat finaluri deschise. Fără îndoială, mai ales în zona universitară și pedagogică, structuralismul și semiotica au avut și efecte negative, instalându-se în inerție și blocând înnoirile teoretice ori accesul unor paradigme mai deschise.

Pe de altă parte, în ciuda lecturii deviate a teoriilor de origine ori a divergențelor de raportare la acestea, structuralismul a fost prolific în mediile noastre intelectuale nu doar în „vorbe”, ci și în idei, rupte în franjuri, luate cumva peste mână ori, din contră, generând adevărate scântei în exegeză. Căci dificultatea de asimilare la noi a ideii structuraliste ca atare nu exclude productivitatea laterală a modelului. Acest lucru s-a văzut în cuplurile, uneori contradictorii, de idei ce l-au cuprins: structuralismul a intrat în convergență cu spiritul de sistem, în aliaj cu ideea unei sociologii nedogmatice, cu istorismul modernizat la parametri sincronici și, în cele din urmă, s-a prelungit în poietica unei aripi literare: textualismul optzecist. Astfel, ideea teoretică a mers pe calea unei tot mai accentuate estetizări. Deși inconstantă metodologic, viața modelului structuralist a fost destul de lungă la noi, dacă e să ne gândim doar la imaginarul prozatorilor optzeciști sau la felul cum arăta literatura în manualele școlare, înainte de reformele din anii '90. Vizavi de această longevitate, se impune și o precizare terminologică: lucrarea discută și unele aspecte ale semioticii în cercetarea universitară și critica literară românească; nu pentru că structuralismul și semiotica n-ar putea fi disociate, în laborator, ci pentru că, la noi, cele două tipuri de teorii au coexistat, de multe ori, ambiguu în același discurs; în plus, fiind vorba, în cazul criticii noastre, tot de un model predominant francez, semiotica a pornit de pe aceeași tulpină intelectuală ca și structuralismul.

Această lectură transversală încearcă să acopere o porțiune de istorie a ideilor critice autohtone, prin coordonarea perspectivei contextualiste (vizând așezarea câmpului intelectual românesc, natura dezbaterilor culturale etc.) cu una micro-analitică și

metacritică, ce-și propune să evalueze de la firul ierbii unele proiecte critice, colective sau individuale. Lor le sunt rezervate capitole separate, sub forma unor studii de caz (Cercul de Poetică și Stilistică de la București, Sorin Alexandrescu, Mihai Zamfir, Al. Călinescu, Eugen Negrici, Livius Ciocârlie, Marin Mincu). În ansamblul ei, lucrarea avansează cronologic, acoperind deceniile șapte, opt și nouă, însă structura celor mai multe capitole este caleidoscopică, în jurul câte unei „teme”. De asemenea, mișcarea este și concentrică: analiza contextelor ideologice își găsește, de pildă, loc în capitolul preliminar tocmai pentru a lămuri relativitatea noțiunii de „structuralism” cu care operăm.

Deși considerabilă cantitativ, din punct de vedere calitativ, tema structuralistă rămâne secundă ori sensibil diluată în ansamblul criticii românești postbelice. Cu toate acestea, palierele pe care ea a fost preluată și elaborată, constructele culturale și simbolice cu care a intrat în conjuncție ori în coliziune, una peste alta – modul dispersiv în care s-a manifestat la noi, îi confirmă interesul ca unghi de analiză a discursului critic românesc.

Cuprins

Argument.....	1
Capitolul I. Familii teoretice și conflicte de idei.....	6
1. Preliminarii. Contexte europene.....	6
2. Starea studiilor literare europene – prima jumătate a secolului XX.....	10
3. Cristalizarea conceptului.....	12
4. Așezări critice românești.....	15
5. Ideologii în coliziune.....	19
6. Metoda fără conținut.....	28
Capitolul II. Convergențe disciplinare.....	38
1. Despre „analiză”.....	38
2. Instituția lingvistică.....	40
3. Pe unde vine structuralismul.....	42
4. Dubla specializare. Un capitol teoretic și sentimental.....	44
5. Istoria limbii literare și ramura stilului beletristic.....	49
6. Modelul Vianu.....	53
7. Culoarul etnologiei.....	58

Capitolul III. O exegeză a formelor	
1. Cercul de Poetică și Stilistică de la București - un <i>teamwork</i> reușit.....	63
2. Un „formalism” cu față umană.....	67
3. Cum să explici un text literar.....	71
4. Un orizont critic înnorat.....	76
5. Ce face lingvistica pentru literatură.....	82
6. Modelul „critic” Roman Jakobson.....	85
Capitolul IV. Teorie și practică a structuralismului la Sorin Alexandrescu.....	94
1. Cele două discursuri.....	94
2. Un structuralism prea larg.....	96
3. Cercul estetic de argumente.....	99
4. „Critica organică”.....	104
5. O promisiune parțial respectată: <i>William Faulkner</i>	109
Capitolul V. Circulația lexicului structuralist. Nucleu instituțional.....	120
1. Impresia impresionistilor despre „metodă”.....	120
2. Unde e „tehnicismul”.....	129
3. Dublul tăiș al publicității negative.....	131
4. Vulgata teoretică.....	137
5. Inflație analitică.....	141
6. O pedagogie închisă.....	144
Capitolul VI. Structuralismul în aliaje de idei.....	149
1. Militanții mântuiți și noua față a sociologiei.....	149
2. Falsul structuralism și spiritul de sistem.....	161
3. Idiolecte critice.....	170
Capitolul VI. Reflexul structuralist în proiecte critice individuale.....	175
1. Mihai Zamfir: de la stilistică la semantica structurală.....	175
2. Al. Călinescu: excepția echilibrului.....	187
3. Meandrele reflexului structuralist la Eugen Negrici.....	195
Capitolul VII. Diseminarea semiotică.....	209
1. Calea universitară.....	209
2. O cale critică singulară: Livius Ciocârlie și telquelismul.....	216
3. Calea de acces a lui Marin Mincu.....	222
4. Calea literară: optzecismul.....	229
Concluzii.....	237
Bibliografie.....	243
Cuprins.....	255

